

Dalia PAKALNIŠKIENĖ

PRABALTIŠKASIS INTARPINIŲ IR *sta*-KAMIENIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ SLUOKSNIS

Intarpinių veiksmažodžių yra beveik visose indoeuropiečių kalbose. Kai kuriuos iš jų galima laikyti praindoeuropietiškais, pvz.: lot. *linquo* „lieku“: skr. *ri-ṇákti* „(pa)lieka“: lie. dial. *liñka* „lieka“: pr. *polīnka*, lot. *ninguit*: lie. *sniñga* ir kt. Indoeuropiečių kalbų intarpinių veiksmažodžių raidos kelias vėliau skyrėsi – vienoje kalbose intarpiniai veiksmažodžiai išnyko dėl fonetinių (pvz., slavų *sędō*, *lęgō* > rus. *сяду*, *лягу*) ar kitokių priežasčių (pvz., perėjo į priesaginių veiksmažodžių klasę, plg. arm. *lk'anem* „palieku“ ir lot. *linquo*), kitose – pagausėjo. Gausiausiai intarpinių veiksmažodžių atsirado rytų baltų, ypač lietuvių, kalbose, kur intarpas (kaip ir priesaga *sta*) įgijo tam tikras funkcijas, kurių nebuvo kitose indoeuropiečių kalbose. Įvairių šaltinių duomenimis, lietuvių kalboje yra apie 500 intarpinių ir per 600 *sta*-kamienų veiksmažodžių, latvių kalboje kiek mažiau – apie 100 intarpinių ir 350 *sta*-kamienų veiksmažodžių (Arumaa, 1957; Rudzīte, 1973). Jau daugeliui tyrinėtojų rūpėjo išsiaiškinti, kodėl ir kokiais būdais rytų baltų kalbose atsirado tiek daug intarpinių veiksmažodžių.

Intarpiniai ir *sta*-kamieniai veiksmažodžiai baltų kalbose turi specifines funkcijas, taigi nėra jokių abejonių, kad ypač svarbų vaidmenį formuojantis rytų baltų intarpiniams ir *sta*-kamienams veiksmažodžiams suvaidino k a t e g o r i n ė s e m a n t i k a. Pabandykime keliais sakiniais apžvelgti aptariamųjų veiksmažodžių gramatinės semantikos raidą.

Viena iš senųjų intarpo reikšmių – t e r m i n a t y v i n ė (Kuiper, 1937, 202–203; Kølln, 1969, 26; Kazlauskas, 1968, 333). Indoeuropiečių kalbų intarpiniai veiksmažodžiai žymėjo apibrėžtos trukmės, turintį ribą veiksma ir tuo skyrėsi nuo kitų veiksmažodžių vienu iš kategorinės semantikos aspektų – veiksmo pobūdžiu (plg. neapibrėžtos trukmės duratyvinius veiksmažodžius). Kitas kategorinės semantikos aspektas – veikėjo aktyvumas ir santykis su objektu šiame etape buvo nesvarbus: intarpiniai veiksmažodžiai galėjo reikšti tiek aktyvų, tiek ir savaiminį veiksma (regis, dažnesnė buvo aktyvaus veiksmo reikšmė), pvz.: lot. *stringo* „pjaunu“, skr. *lim-pāti* „tepa“, keltų *bongid* „laužo“, het. sg. *har-ni-ik-zi*, pl. *har-ni-in-kan-zi* „griauna,

naikina“, toch. *pinkam* „piešiu“ ir t.t. Rytų baltų kalbose taip pat yra intarpinių veiksmažodžių su aktyvaus veiksmo reikšme, kuri nesiskiria nuo praindoeuropietiškosios epochos intarpinių veiksmažodžių reikšmės, pvz.: lie. *čiuṛpa*: la. *čūpu*, lie. *rañda*: la. *rūodu*, lie. *rañka* „krapšto“: la. *rūoku*, lie. *žañga* „vagia; teršia“: la. *zūogu* ir kt. Tačiau dabartinėse lietuvių bei latvių kalbose intarpiniams veiksmažodžiams ši reikšmė nebūdinga, baltų kalbose intarpas ir priesaga *sta* įgijo naują – savaiminio veiksmo reikšmę. Naujosios savaiminio veiksmo reikšmės atsiradimas susijęs su dialektinių opozicinių veiksmažodžių porų susiformavimu. Kitose indoeuropiečių kalbose dialektė neturėjo reikšmės, kur kas svarbesnis buvo veiksmo pobūdis (Stepanov, 1976). Jau J. Endzelynas ir Ch. Stangas bei kiti kalbininkai pastebėjo rytų baltų kalbų intarpinių resp. *sta*-kamienių veiksmažodžių sąsajas su *ia*-kamieniais tos pačios šaknies veiksmažodžiais, pvz.: *lūžta* – *láužia*, *dýgsta* – *díegia*, *tiñka* – *teĩkia* ir t.t. Tokių veiksmažodinių opozicijų su skirtingo laipsnio šaknimis kilmės ištakų reikėtų ieškoti praindoeuropietiškojo veiksmažodžio sistemoje, kurioje yra žinoma įvairių paradigminių formų daryba iš šaknų su balsių kaita – nuo seniausio indoeuropiečių kalbų sluoksnio, kuriame šaknys su balsių kaita diferencijavosi pagal veiksmo būdą (Aktionsart): pagrindinio laipsnio šaknys reiškė duratyvinį veiksmažodį, o nykstamojo laipsnio šaknys žymėjo terminatyvinį, aoristinį veiksmažodį (fiksavo įvykį). Dalyje indoeuropiečių kalbų iš šios opozicijos išsivystė esamojo ir būtojo laiko opozicija, pvz.: gr. *λείπω* – *έλιπον*: lie. *liēka* – *liko*, *gēna* – *gīnė*. Rytų baltų kalbose dalis šaknų su balsių kaita diferencijavosi dialektės požiūriu: pagrindinio laipsnio šaknys reiškė veikėjo atliekamą aktyvų veiksmažodį, o nykstamojo laipsnio šaknys – savaiminį, pasyvų veiksmažodį: balt. **wert-* / **wirt-* > lie. *veřčia* / *viřsta*.

Taigi būtent rytų baltų epochoje formuojasi nauja semantinė morfologinė veiksmažodžių opozicija, kurią galima pavadinti *causativa* / *resultativa*. Lietuvių kalboje užfiksuotos 172 tokio pobūdžio opozicijos, latvių kalboje – 67, vadinasi, trečdalis šio tipo opozicijų yra bendri lietuvių ir latvių kalbų dariniai, plg. lie. *kēlia* / *kýla*: la. *ceļu* / *ciľstu*, lie. *krēčia* / *kriñta* : la. *kreřu* / *kriřtu*. Šis procesas tęsėsi ir rytų baltų kalboms išsiskyrus – daugelis lietuviškų opozicijų neturi atitikmenų latvių kalboje.

Rytų baltų epochoje vyksta ir kitokių pokyčių: greta intarpo įsigali *sta* kamienas, prasiplečia intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmažodžių fonetinė sąlyga. Šaknis gali baigtis ne tik sprogstamaisiais (kaip indoeuropiečių kalbose), bet ir pučiamaisiais priebalsiais, sonantais, net pusbalsiais *ĩ*, *ũ*. Chr. S. Stangas laiko šaknis, besibaigiančias *r*, *l*, *j*, *v* naujesnėmis: „Dieser (t.y. tipas su įsiterpusiu *n*) hat eine große Produktivität an den Tag gelegt und hat sich zu Wurzeln auf *r*, *l*, *j*, *v* verbreitet, wo er ursprünglich nicht vorkommen konnte: lit. *bĩra*, *kĩla*, *gĩja*, *bũva* (jetzt *bĩra*, *kỹla*, *gỹja*, *bũva* geschrieben)“ (Stang, 1966, 338). Be to, greta produktyviausių senųjų *CĩC* / *CeiC*, *CũC* / *CauC* ir *CiRC* / *CeRC* tipo apofoninių šaknų atsiranda naujos *CĩC* / *CēC* opozicijos, pvz., *plĩsti* / *plēsti*, *tĩkĩsti* / *tēkĩsti* (plačiau apie tai žr. Kaukienė, 1994, 117).

Veiksmožodžių, kilusių iš apofoninių šaknų, leksinė semantika gana vieninga – didžioji jų dalis reiškia struktūros keitimą / kitimą, rečiau judėjimą, fizinę ar psichinę subjekto būseną, posesinius santykius. Konkrečiosios leksinės šių veiksmožodžių reikšmės labai tiko šaknų su balsių kaita išsišakojimui – kategorinės veiksmožodžių reikšmės griežtai atsiskyrė diatezės atžvilgiu, plg. *smeigti* (poveikis, aktyvus veiksmas, paprastai mechaninis) / *smigti* (rezultatas, savaiminis veiksmas, paprastai irimas, griuvimas, linkimas). Neretai kauzatyviniai veiksmožodžiai reiškia mechaninį ardymą, draskymą, o rezultatyviniai jų opozitai – cheminius ar psichinius procesus, plg. *gižti* / *gžti*; *kiřpti*, *keřpa* / *kiřpti*, *kiřpsta*; *dėrgti* / *dįrgti*; *miėřti* / *miřti*; *praūsti* / *prūsti* ir kt.

Tačiau randasi ir tam tikrų skirtumų rytų baltų kalbose – šaknies galo konsonantizmas lemia skirtingą morfologinę esamojo laiko struktūrą, antai veiksmožodžiai su sonantiniu auslautu lietuvių kalboje turi intarpines esamojo laiko formas (*lįja*, *griūva*, *bāla*), o latvių kalboje – *sta*-kamienes (*līstu*, *grūstu*, *balstu*) arba *a*-kamienes (*liju*) formas. Greta intarpinių esamojo laiko formų ir lietuvių, ir latvių kalboje vis labiau įsigali *sta*-kamenės (ypač prieš pučiamuosius šaknies galo priebalsius, sonantus (*dūžta* // *duņža*, *būra* // *birsta*)).

Kaip jau buvo minėta, rytų baltų epochoje intarpas įgyja specifinę savaiminio veiksmo reikšmę, susijusią su diatezinių opozicinių veiksmožodžių porų susiformavimu. Opozicijos *causativa* / *resultativa* susidarymas, matyt, inspiravo ir kitus kamienų persigrupavimo procesus. Pavyzdžiui, šakniniai veiksmožodžiai, turintys nediferencijuotą diatezės požiūriu reikšmę, ir lietuvių, ir latvių tarmėse (kartais net bendrinėje kalboje) įgijo naujus esamojo laiko formantus, pabrėžiančius veiksmo pobūdį, veikėjo aktyvumą ir santykį su objektu: lie. *dėga* „degina; kaista“ > *dėgia* (la. *dedzu*) ir *deņa*, *šoka* ir *šoksta* (la. *sāku*, *sācu* ir *sākstu*), *sėda* ir *sėsta* (la. *sēžu* ir *sēstu*), *gūla* ir *gūla*, *guln* (priesaginis *n* gali būti intarpinės kilmės; la. *guļu* ir *gulstu*), *noka* > *nokia* ir *noksta* ir t.t.

Panašiai, matyt, reikėtų traktuoti ir tarmėse vartojamas *sta* kamienes veiksmožodžių su šaknies balsių kaita formas, tokias kaip *siřgsta* // *seřgsta* greta bendrinės kalbos *seřga* (plg. la. *siřgt*, *siřgstu*, *siřgu*), *sliņksta* greta *sleņka* (la. *slikt*, *sliktstu*, *sliķu*), mat *sta* kamienas geriau atitinka šių veiksmožodžių būsenos ar jos kitimo reikšmę.

Vėliau šis kamienų persigrupavimas galėjo inspiruoti ir morfologinę darybą, ypač opozicijose be šaknies balsių kaitos: *skōbia* „gremžia“ / *skōbsta* „rūgsta“, *kaičia* / *kaista*, tačiau latvių kalbai šis reiškinys, regis, nebuvo būdingas, – lietuvių kalboje užfiksuotos 34 tokio tipo opozicijos, latvių kalboje – vos viena: *plukt*, *plūķ*, *pluka* „blukti, šusti, blankti“ / *plūķt*, *plūķu*, *plūķu* „skinti, pešti, rauti“ (kitos latviškos leksemos turi tik gretutines esamojo laiko *sta*- ir *a*- ar *ia*-kamienes formas: *skrabt*, *skrabstu* // *skrabu*, *skrabu* „skobti, gremžti“).

Toliau lietuvių ir latvių intarpinių bei *sta*-kamienų veiksmožodžių raida jau skiriasi: lietuvių kalboje susiformuoja nauja darybinė semantinė opozicija *durativa* / *terminativa* pagal implikuojamos veiksmo ribos požymį, plg. *spiėgia* / *spiņga*, *žviėgia* / *žviņga* ir kt., o latvių

kalboje vartojamos gretutinės *sta-* ir *ia-*kamienės esamojo laiko formos be jokio reikšmės skirtumo: *kvikstu // kvīcu, cìepstu // cìepju, kārku // kārca, spuīrgstu // spuīrdzu*.

Turint galvoje, kad rytų baltų kalbose intarpinių ir *sta-*kamienių veiksmažodžių būrys yra labai gausus, ir prūsų kalboje jų turėtų būti nemaža. Tačiau prūsų kalbos šaltiniuose užfiksuoti vos keli intarpiniai ir *sta-*kamieniai veiksmažodžiai: *polinka* „palieka“, *sindats* „sėdintis“, *poprestemīnai* „suprantame“, *wirst* „tapti, virsti“. Vargu ar tai atsitiktinis dalykas. Greičiausiai prūsų kalboje jų ir būta nedaug, nors kai kurios bendros intarpinių ir *sta-*kamienių veiksmažodžių formavimosi tendencijos gali būti matomos: šiems veiksmažodžiams būdingesnė savaiminio veiksmo reikšmė, gal būta ir opozicijos *causativa / resultativa* užuomazgų, pavyzdžiui, veiksmažodžiai reikšmė „gimdyti“ šaknyje turi *e* (*gemton, gemmans, geminton*), o veiksmažodžiai, turintys reikšmę „gimti“, paprastai esti nykstamojo laipsnio šaknies (*ainangimmusin, naunagimton*; tiesa, pastarąja reikšme yra pavyzdžių ir su *e*, tačiau jis interpretuotinas kaip $e < i$).

THE PROTO-BALTIC LAYER OF INFIX AND *sta-*STEM VERBS

Summary

Infix verbs can be found in almost all Indo-European languages. Some of them might be classified as Proto-Indo-European, e. g. Skr. *riṅākti*: Lith. *liūka*: Pr. *polinka*: Lat. *linquo* etc. In later stages the evolution of the infix verbs in I.E. languages varied: in some of them these verbs became extinct, in others they grew in number, esp. in the Eastern Baltic languages, where the infix (as well as the suffix *sta*) has acquired definite functions, non-existent in other I.E. languages.

In the formation of the infix and *sta-*stem verbs in the Eastern Baltic languages categorical semantics played an important role. The origin of the new meaning of spontaneous action is related to the formation of the diathetic oppositional pairs of verbs: part of roots with a vowel change differentiated according to the diathesis. The main roots signified an action performed by an active agent, and the reduced roots – a spontaneous passive action, cf. Balt. **wert-* / **wirt-* > Lith. *veičia / virsta*. 172 oppositions of this type have been recorded in the Lithuanian language, and 67 in the Latvian language.

In the epoch of the Eastern Balts some other changes have taken place as well: next to the infix, the *sta-*stem became established; phonetical possibilities of the infix and *sta-*stem verbs have expanded: in the position of the final consonant of the root not only explosives (like in other I.E. languages), but also fricatives and sonorants appeared.

Literatūra

- Arumaa P.*, 1957, Von der Eigenart des Ablauts und der Diathese im Baltischen, – ZslPh XXVI.
Endzelīns J., 1951, Latviešu valodas gramatika, Rīga.
Kaukienė A., 1994, Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija, Klaipėda.
Kazlauskas J., 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius.
Kølln H., 1969, Oppositions of voice in Greek, Slavic and Baltic, – Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk – filosofiske Meddelelser, XLIII (4).
Kuiper F. B. J., 1937, Die Indogerminischen Nasalpräsentia, Amsterdam.
Rudzīte M., 1973, *o-celmi* ar *nāseņa* infiksu un *sto-celmi* Latgales dienvidaustrumu izloksnēs, – LKK XIV.
Stang Chr. S., 1966, Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen, Oslo etc.
Stepanov, 1976–1978 – Степанов Ю. С. Вид, залог переходность (Балто- славянская проблема), – Известия АН. Сер. лит. и языка.